

درباره تاریخ ساختمانی که در انتهای خیابان سرسبز کوهسنگی مشهد و پشت استخر آن جا خوش کرده است

عمارتی که اعتبار شهر بود

- کوهسنگی و نخستین عمارتش

تاریخ کوهسنگی به زمان شکل‌گیری رشته کوه‌های بینالود می‌رسد، تاریخی کهن و دور از دسترس. اما طبق اخبار و اقوال این کوه سنگی که خودش را به شهر چسبانده، تا دهه نخست قرن سیزدهم تقریباً دست‌نخورده و بکر بوده و از سال ۱۳۱۰ به این طرف است که ردونشان سازه‌های بشری در آن پیدا شده است؛ البته نگاهی دقیق‌تر ما را به بیست سال پیش از این تاریخ می‌برد و یک گمان دیگر را در ذهن زنده می‌کند. شاید نخستین باری که ساخت یک ساختمان در این بخش از بیلاقات مشهد مطرح شد مربوط به زمانی باشد که نیروهای نظامی روس در این شهر حاضر بودند؛ درست در همان سالی که واقعه به توپ بستن گنبد حرم مطهر رضوی اتفاق افتاد. در میان مکاتباتی که در مرکز اسناد شهرداری مشهد برجای مانده است، می‌توان اوراقی را دید که در آن به این ماجرا اشاره شده است. ظاهراً در ۱۳ تیرماه سال ۱۲۹۱ خورشیدی رئیس قشون روس به همراه نیروهایش در کوهسنگی که آن زمان دور از شهر بود، تمرین تیراندازی می‌کرده‌اند. آن‌ها توسط کنسولگری به مسئولان امر اعلام می‌کنند که غیر از روز یک‌شنبه در بقیه روزها از صبح تا ظهر از قزاق‌خانه (کاروان‌سرای میان ارگ) به سوی کوه سنگی توپ شلیک می‌کنند. در انتهای ای مکاتبه آمده است: «...واز چندی قبل برابر اطلاعاتی که صحیحاً از اهالی رسیده، حضرات در کوه سنگی مشغول ساختمان و بنایی هستند». این خبر در تلگراف دیگری که از سوی وزارت امور خارجه به دست آمده است تأیید می‌شود. پس بااین حساب این بنا را باید نخستین بنایی دانست که در بیلاق کوهسنگی برپا و از آن با عنوان عمارت کوهسنگی یاد شده است، اگرچه تاکنون اطلاعات بیشتری درباره موقعیت و چگونگی بهره‌برداری از آن نداریم.

- سال ۱۳۱۶، سال قراردادهای برای ساخت عمارت

علی مؤتمن، نویسنده کتاب «تاریخ آستان قدس رضوی»، در مقاله‌ای که درباره کوهسنگی در مجله آستان قدس به چاپ رسانده است درباره ساخت عمارت می‌نویسد: «در سال‌های ۱۳۱۴ تا ۱۳۲۰ خورشیدی به دستور مرحوم فتح‌ا... پاکروان، نیابت تولیت عظمی و استانداز خراسان، اطراف استخر مزبور به وضع جالبی خیابان بندی و طراحی و گل‌کاری گردیده، مجسمه‌های متعدد در آنجا نصب و عمارتی دوطبقه (اداری چند اطاق و سالن و سایر متعلقات در جنوب استخر ساخته‌اند که اکنون مورد استفاده است.» البته طبق شواهد

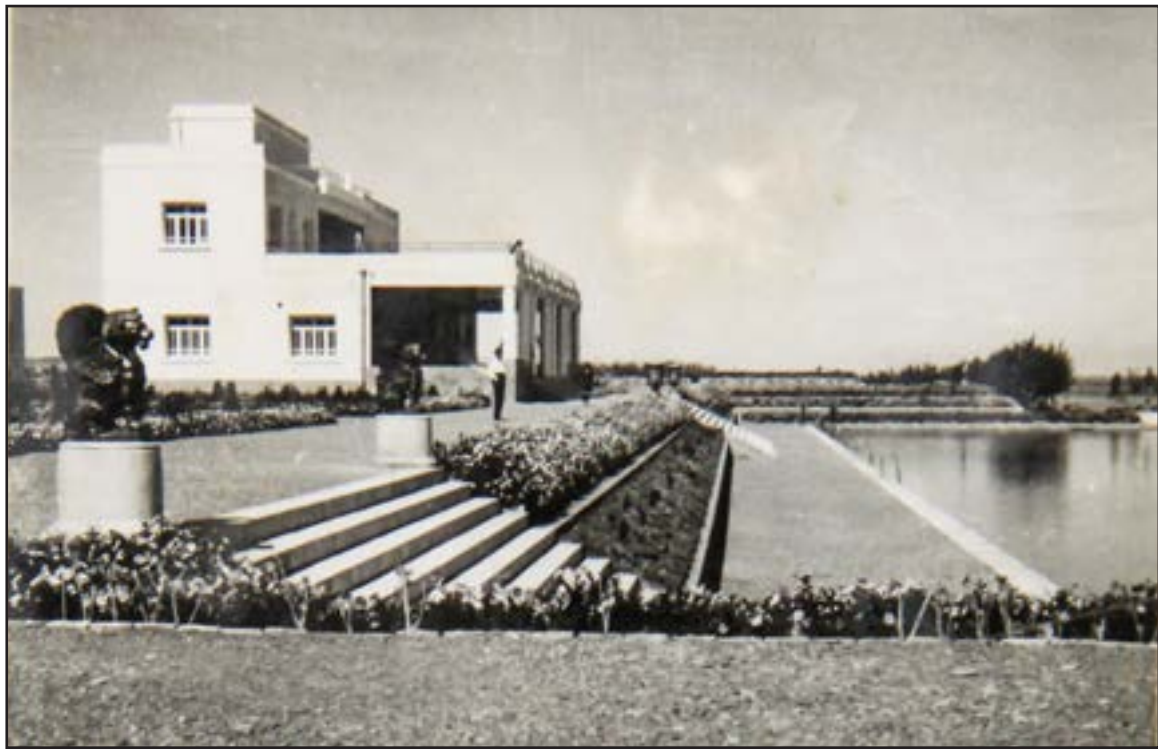
دیگر برپا کردن این ساختمان در زمان مرحوم محمدولی‌اسدی شروع شد و در زمان پاکروان ادامه یافت و وسعت گرفت. در نگاه عامیانه ساخت این بنا را بعضی افراد به آلمان‌ها نسبت می‌دهند که رد و نشانی از آن‌ها میان اسناد شهرداری و آستان قدس وجود ندارد. نگاهی دقیق‌تر به اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی ما را به روزهای نخست سال ۱۳۱۶ خورشیدی می‌برد. در آن روزها تکاپوی عجیبی وجود دارد تا ساختمان استخر ساخته شود. این موضوع را می‌توان از قراردادهای مختلفی که میان آستان قدس رضوی و پیمانکاران مختلف بسته می‌شود، فهمید. در یکی از قدیمی‌ترین قراردادها می‌توان به تأمین ۱۵ هزار آجر سفید و سی خروار آهک برای عمارت استخر توسط حاج قاسم ذوالفقار اشاره کرد که میان او و اداره کاربردازی آستان قدس بسته می‌شود. تعهد مشابه با این مضمون میان حاج غلامحسین فخارد در ۲۴ فرودین سال ۱۳۱۶ وجود دارد؛ همچنین قرارداد‌های مشابهی در ۳۱ فرودین همین سال میان حاج حسین خورده برای تأمین آهن و ۹ شهریور برای ساخت دو دستگاه مخزن آب برای آشیزخانه و ساخت طارمی برای عمارت استخر توسط استاد علی آهنگر نیز وجود دارد. این قراردادها حاکی از پیش‌رفتن مرحله به مرحله ساخت این ساختمان در سال ۱۳۱۶ است. پیمان‌های دیگری نیز در سال ۱۳۱۷ وجود دارد که خبر از پایان کار ساختمان در این سال می‌دهد. در همین راستا قرار مکتوبی میان آستان قدس و استاد رجب‌نقاش میرزاده ظریفی در ۲ خردادماه سال ۱۳۱۷ خورشیدی گذاشته می‌شود تا عمارت را رنگ‌آمیزی کنند. نکته جالب در این قرارداد تعیین مواد مصرفی برای رنگ‌کاری است که در آن تأکید شده روغن الف قزوینی یا تبریزی و سفیدآب اعلا ی

سیده‌نعمیه زینبی! نمای استخر کوهسنگی همیشه با ساختمانی که در پشت آن آرام و باطمأنینه نشست، هم‌نشین بوده است. عمر هم‌نشینی این زوج پیر اندک‌اندک می‌رود که با ۸۸ سالگی آن‌ها پیوند بخورد، درواقع از وقتی کلنگ ساخت این بوستان بر زمین نشست، این دو بنای تاریخی و هویتی هم با یکدیگر پا گرفتند تا بخشی از هویت شهری مشهد را به دوش بکشند. عمارت کوهسنگی (که گاهی هم از آن به‌عنوان باشگاه یاد شده است) در گذشته یکی از مراکز اصلی و آبرودار شهر بوده که هرکس را که از نگاه مسئولان سرش به تنش می‌ارزیده است به آن دعوت می‌کرده‌اند. این ساختمان برای شهر، هم تالار پذیرایی بوده، هم هتل اقامتی برای مهمانان مهم، هم محل تجمع، هم محل تفریح و خوش‌گذرانی، هم محل مذاکره، هم مکانی برای دمی فارغ شدن از غوغای جهان. ساختمان بی‌حاشیه کوهسنگی که در حاشیه همه تصاویر آن حضور دارد، امروز بهانه نوشتن این روایت شده است تا از تاریخ رفته بر خود به روایت اسناد و مطبوعات سخن بگویید.

آلمانی برای دیوارها و زامسقه و روغن الیف‌روسی برای کف استفاده شود؛ همچنین معاهده‌ای برای گل‌کاری، باغچه‌بندی و نهال‌کاری اطراف استخر و عمارت وجود دارد که در آن استخدام باغبان باشی و کمک‌باغبان باشی تا مهرماه سال ۱۳۱۷ خورشیدی و تعدادی عمله برای کارهای عمرانی باغچه‌ها به تصویب رسیده است. این ورق نیز نشان می‌دهد در این تاریخ تقریباً کار ساخت عمارت و استخر تمام شده و فضاسازی اطراف آن مورد توجه قرار گرفته است. در معاهده جالب دیگر قراری میان آقابالا حلبی‌ساز و آستان قدس نوشته می‌شود که در آن دو بخاری بزرگ و دو بخاری کوچک برای عمارت تهیه و نصب شود.

- برق سال ۱۳۱۹ به عمارت آمد

شاید با دیدن این قراردادها به این نتیجه برسیم که این عمارت خیلی زود تکمیل شد و به بهره‌برداری رسید اما با دنبال کردن اسناد متوجه خواهیم شد که این مجموعه تا سال ۱۳۱۹ برق نداشته و با چراغ‌های الکلی و باحضور چراغچی‌ها روشن می‌شده است. در ۱۹ آبان‌ماه سال ۱۳۱۶ صورت‌حسابی برای آستان صادر شده که در آن هزینه روشن نگاه داشتن کوهسنگی از شهریور تا ۱۶ آبان‌ماه به مدت ۷۴ شب با ۶۵۱ شعله چراغ توری مبلغ ۱۹۶۸ ریال بوده است. مکاتبات میان کارخانه نخریسی و نساجی و برق خراسان و عمارت کوهسنگی (که در نامه‌ها از آن به‌عنوان کلوب فردوسی یاد شده است) حکایت از این دارد که این مجموعه حدود سه سال پس از بهره‌برداری به برق مجهز شده است. در نخستین نامه که نایب‌التولیه آستان قدس به کارخانه برق نوشته، تأکید شده است که باید روشنایی عمارت کوهسنگی و اطراف استخر آن تأمین شود. ظاهراً ن

زمان سیم‌کشی‌های ساختمان انجام شده ولی برق به عمارت نرسیده است. در این مکاتبه آمده است: «...غدغن خواهید نمود ولو اینکه لازم باشد ماشین کوچکی برای تأمین نور استخر و عمارت آنجا در محل کار بگذارند. فوراً اقدام نمایند که رفع اشکال بشود.» ظاهراً چندروز بعد این بررسی‌ها توسط کارشناسان برق انجام شده و برق‌کشی به عمارت و استخر کوهسنگی انجام گرفته است. آمدن برق اما سبب رونق این عمارت نمی‌شود؛ لذا آستان قدس تصمیم می‌گیرد که آن را اجاره دهد.

- شکوفایی عمارت با واگذاری به شهرداری

یکی از اتفاقاتی که جان دوباره به کوهسنگی و عمارت آن می‌بخشد، مستأجر تازه‌ان، یعنی شهرداری مشهد است. در خبر روزنامه خراسان که در همین زمان به چاپ می‌رسد نیز درباره اجاره این عمارت و تعمیرات آن چنین آمده است: «موضوع اجاره کوه سنگی به وسیله شهرداری از آستان قدس رضوی، چندی است عملی شده و شهرداری برای تعمیر عمارت و حواشی آن مشغول اقدام می‌باشد. زیرسازی میدان کوه‌سنگی برای آسفالت تمام شده و به‌زودی آسفالت میدان نیز انجام می‌شود؛ تعمیر عمارت و مجسمه‌ها و اطراف استخر نیز عملی شده و رنگ‌آمیزی مجسمه‌ها و ساختمان و غیره پایان یافته‌است و مشغول کابل‌کشی سیم برق و تعمیرات آن می‌باشد و به‌زودی اطراف استخر به وسیله لامپ‌هایی که بر بالای مجسمه‌ها نصب می‌شود روشن خواهد شد.» ظاهراً شهرداری تصمیم می‌گیرد تا طبقه پایین عمارت را اجاره دهد و قسمت بالایی آن را برای پذیرایی سیاحان و مهمانان خارجی اختصاص دهد. قرارداد دیگری که حاکی از تمدید این اجاره‌نامه باشد در میان اسناد وجود ندارد اما چنان‌که مشخص است، از آن سال به بعد شهرداری عهده‌دار مسئولیت این عمارت بوده‌است و اسناد مرکز اسناد شهرداری این ماجرا را تأیید می‌کند. روزنامه مشهد در تاریخ ۲۷ د ی ماه سال ۱۳۴۴ خورشیدی در عمارت کوه سنگی خبر می‌دهد. طبق اسناد، ضیافت‌های شهرداری نیز در این مدت در باشگاه کوهسنگی برگزار می‌شود. شهرداری در حدود سال ۱۳۵۰ آگهی مزایده اجازه عکس‌برداری در این بوستان و دیگر فضاهای سبز شهر را به چاپ می‌رساند و حتی آگهی اجاره باشگاه را نیز این نهاد منتشر می‌کند. همه این اخبار حاکی از شکوفایی این عمارت در این سال‌هاست، عمارتی خاطره‌ساز برای مشهدی‌ها و غیر مشهدی‌ها.

تاریخ و هویت

درباره باغ‌سازی بیرجند و تداومش تا دوره پهلوی

ردپای انگلیسی در باغ منظریه

هادی دقیقاً معمولاً در سرزمین‌های خشک و کویری، چیزی که بیش از همه آرزو می‌شود، سرسبزی و آب و درخت و سایه و طراوتی است که این ترکیب به انسان می‌بخشد. در خراسان هم بسته به اقلیم خشک و کویری آن در عرض‌های جغرافیایی پایین‌تر دست‌یافتن به فضاهای سبز سخت‌تر می‌شود. با وجود این، انسان همیشه برای این مسئله هم چاره داشته و کاشتن درخت و باغ‌سازی را علاج درد‌گرمای کویر می‌دانسته است. یکی از شهرهای جنوب خراسان که باغ‌سازی بسیار در آن رونق داشته‌است و حتی می‌شود گفت باغ‌هایش جاذبه‌های تاریخی شهر را شکل می‌دهند و عامل طراوت کنونی آن هستند، شهر بیرجند است. شکل شهر بیرجند تقریباً از اواسط دوره قاجار با همین باغ‌ها دگرگون می‌شود؛ شهری که تاریخ دوره زندیه آن هم بسیار قوی است و باغ‌های فراوانی هم از آن دوره داشته است، اما در دوره حکومت خاندان علم بر منطقه قانات، باغ‌های فراوانی با کوشک‌های کم‌مانند در آن ساخته می‌شود. در بیرجند که در دوره قاجار و پهلوی جزو دارالحکومه‌های مهم خاندان علم بوده، عمارت‌های زیادی ساخته می‌شود که اکنون شاخصه معماری سنتی شهر محسوب می‌شوند. شهرت این باغ‌ها تا جایی است که حالا بیرجند به باغ‌های جذابش معروف است؛ باغ‌هایی ثبت‌ملی‌شده که حتی یکی از آن‌ها ثبت جهانی هم شده‌است. باغ ثبت جهانی شده اکبریّه که مربوط به اواخر زندیه و دوره قاجار است، قدیمی‌ترین آن‌هاست. بعد از آن، باغ‌های شوکت‌آباد، رحیم‌آباد، پهلگرد، منظریه و... هستند که در دوره قاجار و پهلوی ساخته شده‌اند. باغ منظریه که اسفند ۱۳۷۹ ستون است. در فهرست آثار ملی ایران قرار گرفته است، موضوع این

- منظر باغ منظریه

منظریه از آن اسامی محبوب دوره قاجار است که اکنون تقریباً در همه شهرهای ایران ردپایی از آن دیده می‌شود؛ یکی محله‌ای بدین نام دارد، یکی بازاری، یکی باغی و یکی بنایی سنتی که بیشترشان هم مربوط به همین دوره هستند. باغ و عمارت منظریه بیرجند که قدمتش به دوره قاجار می‌رسد، در روستای منظریه و در نزدیکی شهر بیرجند واقع شده است. باغ منظریه هنوز هم با وجود گسترش سریع شهر، بیرون از بیرجند قرار دارد و برخلاف اکبریّه و رحیم‌آباد و... که در زمان ساختشان بیرون از بافت شهر بودند و امروز داخل شهر قرار گرفته‌اند، هنوز به شهر وصل نشده است؛ اما دور نیست که محله سراب شهر بیرجند و ساخت و سازهای جنوب بولوار پیامبراعظم (ع)، آن را هم بخشی از شهر کنند.

محمدابراهیم‌خان شوکت‌الملک، حاکم قانات، مزمره و زمینی را که این عمارت در آن ساخته شده‌است، سال ۱۲۱۷ خورشیدی به کلل پریدوکس، کنسول دولت انگلیس مقیم قانات و سیستان، واگذار کرده‌است. یک سال بعد از این واگذاری هم سند مالکیت باغ به نام دولت بریتانیا صادر می‌شود. این باغ که جدا از کنسولگری، محل اقامت کنسول انگلیس نیز بوده است، سال پایانی جنگ جهانی دوم به خاندان علم فروخته می‌شود و از آن زمان تاکنون چند بار دیگر هم خرید و فروش شده است. مجموعه ساختمان کنسولگری انگلیس نیز در این باغ خوش‌منظر بوده است، روستا و باغ منظریه بین دور مسیر دسترسی شهر بیرجند به بند دره و بند امیرشاه، در جنوب بیرجند و در کوهپایه کوه‌های باقران قرار دارند؛ بندهایی که هرکدام ارزش تاریخی هم دارند. چون این باغ در شیب کوهپایه‌های باقران قرار گرفته است، برای استفاده از زمین آن، با کرسی چینی سنگی در فواصل مختلف، زمین را هموار و مسطح کرده‌اند. در نتیجه این بنا روی صفه‌ای به ارتفاع نود سانتی‌متر احداث و نمای صفه با آجرهای ایرانی به صورت راسته چین تزئین شده است.

- کوشک ایرانی اروپایی

کوشک این باغ که پلانی چهارگوش دارد، در چهار جهت رواق‌هایی با ستون‌های قطور مستطیل و مربع دارد. جهت اصلی کوشک باغ رو به شمال شرق است و ورودی اصلی بنا هم در وسط ایوان این ضلع قرار دارد. در دو طرف ایوان اصلی کوشک باغ منظریه، ستون‌های رواق به‌صورت قرینه اجرا شده و نمای رو به باغ ستون‌ها نیز پر از تزئینات آجرکاری است. طاق این رواق‌ها هم از نوع هلالی است که هرکدام به وسیله یک قاب آجری از تزئینات آجرکاری نما جدا شده است. باغ منظریه دو حیادان اصلی دارد که به دلیل شیب زیاد زمین که پیش‌تر گفتم، مجبور شده‌اند بنای آن را روی صفه بسازند، کرت‌های (مرزبندی زمین برای زراعت) باغ هم به‌شکل پلکانی است. باتوجه به نحوه ساخت، طرح و نقشه مجموعه می‌توان گفت که روح معماری اروپایی با عناصر معماری ایرانی در این عمارت به هم آمیخته است.

در کل در این نقطه از ایران شکلی دیگر از باغ‌سازی، با شیوه‌های متفاوت نسبت به دیگر نقاط کشور بروز پیدا کرده است. اینکه آب در محور اصلی باغ‌های بیرجند از جمله منظریه نقشی ندارد، یکی از این ویژگی‌هاست. البته دسترسی به منابع آبی مانند قنات در شکل‌گیری باغ منظریه در این منطقه بی‌تأثیر نبوده است. نکته دیگری که در بیشتر باغ‌های تاریخی منطقه به چشم می‌خورد، وجود درختان سرو و کاج در دو طرف محور اصلی است. البته اکنون باغ منظریه نسبت به گذشته لخت شده است و درختان کمتری در آن دیده می‌شود. اتصال به بافت روستایی و تزئینات آجرکاری و گچ‌بری عمارت باغ هم از ویژگی‌های دیگر این باغ‌هاست که در باغ منظریه مربوط به دوره پهلوی اول نیز دیده می‌شود.

منبع عکس‌ها، سامانه جامع اسناد تاریخ و توسعه شهر مشهد